

Історія

УДК 94(477)«1900/1914»:323.1:070(=161.2)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18804527>

**Імперська політика vs українське друковане слово в публічному
дискурсі початку ХХ століття**

Сльозкін Максим Олександрович,

аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих
дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>

Прийнято: 09.02.2026 | Опубліковано: 27.02.2026

Анотація. Мета роботи полягає у аналізі трансформації національної політики Російської імперії на початку ХХ ст. та її впливу на українське населення. Особливу увагу зосереджено на дослідженні публічної площини, в якій розгорнулася гостра полеміка щодо імперських заборон українського друкованого слова. Принциповою у роботі стала реконструкція основних аспектів складного процесу появи та становлення українських національних видань, висвітлення механізмів її легалізації в умовах цензурних обмежень, а також, аналіз протистояння українських видавців та адептів російського самодержавства у період революції 1905–1907 рр.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні основоположних принципах історичних досліджень (історизму, наукової об'єктивності тощо) з методологічним інструментарієм журналістикознавства. Зокрема, в ході роботи ми застосували спеціально-історичні методи: хронологічний,

історико-генетичний, історико-порівняльний та ретроспективний. Також при роботі з періодичною пресою ми послуговувалися методами контент-аналізу періодики, дискурсивного та компаративного аналізу.

Результати. *У ході дослідження з'ясовано, що на початку ХХ ст. публічна площина стала ареною ідеологічного протистояння українського руху та російського самодержавства. Висвітлено аргументи консервативно-монархічних сил, які заперечували самотність української мови та контраргументи представників української інтелігенції, які обстоювали необхідність скасування Валувського циркуляру та Емського указу. Окреслено основні моменти процесу лібералізації національної політики. Окрему увагу приділено процесу становлення українського друкованого слова та національної періодики після проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. З'ясовано спроби Є. Чикаленка, С. Єфремова та В. Леонтовича отримати дозволи на перші україномовні газети. Зокрема, зацентовано на виході в світ першої на Правобережжі щоденної української громадсько-політичної, економічної та літературної газети «Громадська думка». Підкреслено, що попри офіційний дозвіл, редакція часопису зазнавала постійних переслідувань збоку російських жандармів.*

Висновки. *Автором доведено, що поява національної преси на початку ХХ ст. відбувалася в умовах жорсткого спротиву імперської бюрократії. Попри декларовані свободи, влада продовжувала політику дискримінації, блокуючи розвиток українського книговидання та створюючи штучні перепони для періодики. Публічна площина дискусій засвідчила консолідацію української інтелігенції, яка використовувала легальні можливості друку для критики самодержавства та закликів до спільної боротьби поневолених народів імперії.*

Ключові слова: Правобережна Україна, національне питання, імперська політика, українці, російська влада, періодика, преса, початок ХХ ст., публічний дискурс, консервативно-монархічний рух.

Imperial policy vs. the Ukrainian printed word in the public discourse of the early 20th century

Maksym Slozkin,

PhD student, Department of archaeology,
special historical and legal disciplines,

Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>

***Abstract.** The purpose of the article is to analyze the transformation of the national policy of the Russian Empire in the early 20th century and its impact on the Ukrainian population. Particular focus is placed on researching the public dimension of the discourse of that time, which saw a sharp polemic regarding imperial prohibitions on the Ukrainian printed word. A fundamental aspect of this work is the reconstruction of key stages in the emergence and formation of Ukrainian national publications, highlighting the mechanisms of their legalization under censorship restrictions, and analyzing the confrontation between Ukrainian publishers and proponents of Russian autocracy during the 1905–1907 Revolution.*

***The research methodology** is based on a combination of the fundamental principles of historical research (historicism, scientific objectivity, etc.) with the methodological tools of journalism. In particular, in the course of the work we used special historical methods: chronological, historical-genetic, historical-comparative and retrospective. Also, when working with the periodical press, we used the methods of content analysis of periodicals, discursive and comparative*

analysis.

Results. *The study reveals that in the early 20th century, the public sphere became an arena for ideological confrontation between the Ukrainian movement and the Russian autocracy. The article highlights the arguments of conservative-monarchist forces that denied the uniqueness of the Ukrainian language, contrasted with the counterarguments of the Ukrainian intelligentsia who advocated for the repeal of the Valuev Circular and the Ems Ukase. The key milestones in the liberalization of national policy are outlined. Special attention is paid to the development of the Ukrainian printed word and national periodicals following the proclamation of the Manifesto of October 17, 1905. The efforts of Ye. Chykalenko, S. Yefremov, and V. Leontovych to obtain permits for the first Ukrainian-language newspapers are examined. In particular, the study focuses on the publication of «Hromadska Dumka» («Public Opinion»), the first daily Ukrainian socio-political, economic, and literary newspaper in Right-Bank Ukraine. It is emphasized that despite official permission, the newspaper's editorial board faced constant persecution by the Russian gendarmerie.*

Conclusions. *The author proves that the emergence of the national press in the early 20th century occurred amidst fierce resistance from the imperial bureaucracy. Despite declared freedoms, the government continued its policy of discrimination by blocking the development of Ukrainian book publishing and creating artificial barriers for periodicals. The public discourse demonstrated the consolidation of the Ukrainian intelligentsia, who utilized legal printing opportunities to criticize the autocracy and call for a unified struggle among the oppressed peoples of the empire.*

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. національна політика, проваджувана у імперії Романових набула виразного русифікаторського характеру та була спрямована на денаціоналізацію українського населення

шляхом системних мовних та культурних обмежень. Правові підвалини цієї політики закладалися ще у другій половині XIX ст., а її інструментами стали Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., які не втратили чинності на початку XX ст.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення механізмів імперської політики та її впливу на становлення українського друкованого слова. Попри значний масив наукових праць, присвячених національній політиці російського самодержавства, залишаються нез'ясованими окремі аспекти публічної взаємодії, котра відбувалася у контексті дискусій довкола проблеми заборони українського друкованого слова. З одного боку, автори консервативно-монархічної газети «Киевлянин» заперечували самостійність української мови, трактуючи її як діалект російської. З іншого, представники українського національного руху аргументовано доводили самодостатність української мови та наполягали на скасуванні дискримінаційних актів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблематика національної політики російського самодержавства детально відображена у працях вітчизняних та зарубіжних істориків. Зокрема, системний аналіз національної стратегії російського уряду здійснено у фундаментальних узагальнюючих працях — «Нарисах з історії українського національного руху» [31] та багатотомному виданні «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)». Автори цих досліджень детально реконструювали механізми реалізації антиукраїнського курсу імперської влади [43; 44; 45].

Особливості реалізації урядової політики безпосередньо в регіоні Правобережної України стали предметом наукових пошуків Н. Щербак та М. Щербака. Дослідники дійшли висновку, що на межі XIX–XX ст. пріоритетом російської адміністрації було «самозбереження» імперії, чого намагалися досягти шляхом форсованої русифікації та денаціоналізації

місцевого населення [48, с. 3; 49, с. 8–9; 50, с. 7].

Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробив П. Воробей. У своїх працях він піддав критиці імперську політику, вказавши на системний характер дискримінації самодержавством українського, польського та єврейського населення Правобережжя [5, с. 27–28]. Окрім того, аналізуючи матеріали періодичної преси початку ХХ ст., науковець висвітлив її значення як індикатора міжетнічної напруги та важливого інструменту в антиурядовій боротьбі національних меншин [4, с. 50–51; 53–54].

Ідеологічне підґрунтя асиміляційних заходів самодержавства розкрито в монографії О. Міллера. Історик простежив еволюцію поглядів правлячої верхівки, доводячи, що будь-які прояви української окремішності розглядалися владою як екзистенційна загроза концепції «триєдиної Русі» та перешкода на шляху творення єдиної «великої російської нації» [29, с. 31–50].

Специфіку підходів різних суспільних груп до розв'язання національного питання висвітлила І. Міхутіна. Дослідниця проаналізувала позиції як української, так і російської інтелігенції, а також окремо зупинилася на діяльності консервативно-монархічних осередків. У її праці, зокрема, розглянуто участь етнічних українців у чорносотенному русі та ставлення правих сил до «польського» та «єврейського» питань [30, с. 74–94].

Вплив політики на формування соціокультурного поля м. Києва та особливості міського середовища того часу ґрунтовно дослідив І. Гирич [8; 9; 10]. Вчений звернув увагу на складні процеси формування національної ідентичності в умовах міста, зазначивши, що внаслідок русифікаторської політики значний відсоток киян українського походження був змушений приховувати своє коріння, демонструючи феномен «подвійної лояльності» до імперської влади [10, с. 35–37].

Із сучасних досліджень, що стосуються етнічної політики Російської імперії у зазначений час варто виокремити колективну монографію, видану під

керівництвом В. Котигоренка. У ній, зокрема, зазначено на актуальності переосмислення історичного досвіду міжетнічної взаємодії та ролі держави у ній [33].

Компаративне дослідження інструментів імперської політики здійснили К. Мелекесцев та Н. Темірова. Зокрема, вчені здійснили порівняльний аналіз асиміляційних практик, які впроваджувалися в різних частинах імперії Романових. Автори дійшли висновку, що політика русифікації різних народів мала схожі елементи та одну ідеологічну «ширму» – формування «єдиного російського етносу» [27, с. 56].

В роботі литовського історика Д. Сталюнаса окреслено спроби імперської влади після 1905 р. переформатувати етносоціальну картину та шляхом маніпуляцій національною приналежністю окремих груп населення штучно сформувати «істинно руський» статус Правобережжя. Зокрема, автор акцентував на «мовній» проблематиці в контексті національної політики царату [1, с. 38].

Інструменти означеного вектору самодержавства схарактеризовані у праці С. Іванова. Автор з'ясував окремі аспекти правового статусу етнічних спільнот Правобережжя та дослідив низку законодавчих актів, які регламентували окремі аспекти суспільного життя національних меншин [18].

Частково національний політика уряду Романівської монархії щодо українського населення з'ясована у публікації Н. Чупрінової, І. Севрук, Ю. Соколової. Дослідниці, з-поміж іншого, зацентували на русифікаторському векторі царату щодо українців, який базувався на Емському указі та Валуєвському циркулярові [47, с. 187–188].

Підсумовуючи огляд історіографії, можна констатувати наявність вагомого наукового доробку з цієї проблематики, проте, попри значний масив наукових досліджень, вчені здебільшого залишають поза увагою феномен публічного дискурсу, який був одним із індикаторів суспільних настроїв.

Зазвичай цей масив джерел використовується авторами робіт фрагментарно у якості допоміжного ілюстративного матеріалу.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність в історіографії ґрунтовних робіт, що стосуються вивчення національної політики російського самодержавства, більшість наукових досліджень сфокусовано переважно на загальноімперському контексті трансформації законодавства, що стосувалося життя різних етнічних спільнот. Відтак, історики не акцентують на публічних дискусіях щодо дискримінаційних заходів влади, зокрема, що стосувалися обмежень українського друкованого слова та реакції суспільства на них.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Мета статті полягає у комплексному аналізі змін у національній політиці Романівської монархії, що сталися на початку ХХ ст. та виявленні їх впливу на українське суспільство. Для досягнення мети визначено такі завдання:

- дослідити проблему дискримінаційних обмежень українського слова на початку ХХ ст. та простежити публічні дискусії щодо цієї проблеми;
- з'ясувати механізми легалізації української преси та окреслити шляхи становлення перших на Правобережній Україні українських видань;
- проаналізувати характер протистояння між українськими видавцями та представниками самодержавства.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. імперський уряд використовував національну політику як механізм управління етносами, що мешкали на території Правобережжя. Кінцевою метою цього урядового вектору стала денаціоналізація та русифікація. Значні зусилля влади спрямовувалися на зросійщення українців – корінних мешканців краю [28, с. 157]. У перші роки століття залишалися діючими заборони на використання української мови у всіх сферах суспільного життя. Так, все ще діяли

дискримінаційні норми Валуєвського циркуляру 1863 р. [24, с. 302–304] та Емського указу 1876 р. [40, с. 381–383].

Ці обмеження різко критикував М. Грушевський, зазначаючи на «ганебності» антиукраїнських актів, що прямо загрожували існуванню національного письменства [11, с. 39]. Думку історика доповнив І. Кривецький, який стверджував що цензурна політика російського царату змушувала мовчати десятки мільйонів українців [22, с. 130]. Наслідком цих обмежень стало те, що на початку ХХ ст. українці стали головною мішенню імперської русифікації, основним засобом якої було позбавлення народу його культурного фундаменту – мови та книги [2, с. 55].

Діючі на початку ХХ ст. заборони українського слова спричинили гострі дискусії у тогочасному публічному дискурсі. Зокрема, ідеологічну лінію російського царату підтримав професор Київського університету Т. Флоринський, який був палким прихильником самодержавного ладу. У одній із його публікацій на сторінках консервативно-монархічної газети «Киевлянин» він стверджував, що «малоросійське наріччя» не є самостійною мовною одиницею, а залишається одним із багатьох діалектів російської мови. З огляду на це, монархіст наполягав на тому, аби функціонування української мови «не відривалося від загальноросійського контексту» [46, с. 2]. Флоринський також підкреслював, що будь-які доводи на користь самостійного існування українського слова не є науковими та «суперечать нормам» тогочасної лінгвістики [46, с. 2]. Погляди професора-консерватора підтримали автори петербурзького видання «Новое время», які зацентували на тому, що спроби послабити тиск на українське слово є інструментами в руках «українських сепаратистів», які несуть екзистенційну загрозу непорушності російської держави [38, с. 2].

Висловлені монархістами аргументи піддав гострій критиці український філолог В. Науменко, який зауважив на «необережному ставленні» російських

націоналістів до цієї чутливої проблеми. На переконання публіциста, не було нічого «крамольного» у прагненнях запровадити українську мову у систему шкільної та університетської освіти, а також, використовувати її під час публічних виступів. Публіцист на шпальтах часопису «Киевская старина» наполягав на відмові від радикальних висловлювань, що не сприяли розв'язанню проблеми, а «ворожий тон», зі слів автора, лише провокував загострення міжетнічних відносин [36, с. 140–155].

Солідарність із В. Науменком висловив О. Лотоцький, який зауважив, що різка реакція професора Т. Флоринського була зумовлена емоційним несприйняттям ним доповідей українською мовою, що лунали на XI археологічному з'їзді в Києві. Публіцист піддав критиці упередженість аргументів автора газети «Киевлянин», метафорично назвавши його «жандармом науки», чия риторика личила б політичному наглядачеві, а не науковцеві [3, с. 146–147]. Солідарність з українцями виявили й представники ліберального журналу «Вісник Європи», в якому опублікували статтю із нищівною критикою агресивної риторики російського монархічного часопису. Автори наголошували, що, нехтуючи очевидними фактами та суспільними настроями, професор-монархіст продемонстрував власну упередженість та нездатність до об'єктивного аналізу дійсності [35, с. 414–415].

Поглиблення політичної кризи змусило урядовців, попри опір консервативних сил, піти на певні поступки. Після вбивства В. Плеве міністерство внутрішніх справ очолив князь П. Святополк-Мирський. Він узяв курс на помірковану лібералізацію імперської політики, проваджуваної щодо національних груп. Цим вдало скористалися представники української інтелігенції, котрі все ще прагнули домогтися скасування заборони української мови. Знаковою в цьому контексті стало святкування ювілею І. Нечуя-Левицького (грудень 1904 р.), під час якого члени Київської громади ухвалили резолюцію з вимогою припинити дискримінацію українства. Цей

документ офіційно передали до уряду [49, с. 279]. У грудні 1904 р. низку листів з подібними вимогами було надіслано урядовцям українськими літераторами та громадськими діячами. Влада відреагувала на цю активність під час засідань Комітету міністрів, що відбулися 28 і 31 грудня 1904 р. Підсумком дискусій стало схвалення рішення щодо необхідності пом'якшити жорсткі обмеження цензури. Чиновники аргументували це тим, що такі заборони значно уповільнили поширення корисних знань серед українського селянства та завадили його культурному та освітньому просвітництву [34, с. 49–50].

Зрештою уряд поставив перед Імператорською академією наук завдання, яке полягало в тому, аби проаналізувати чинні обмеження українського слова. Результатом аналізу мали стати висновки, надані науковцями Комітетові міністрів. Щоб виконати поставлені завдання у Академії наук створили спеціальну комісію, яку очолив український філолог, академік Ф. Корш. Серед членів комісії варто виокремити ботаніка А. Фаміцина, зоолога В. Заленського, мовознавця Ф. Фортунатова, історика-славіста А. Шахматова. У підсумку, вчені підкреслили, що Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. викликали цілком закономірне невдоволення серед українців. Науковці вказали на тому, що через незнання російської мови більшість населення дійсно позбавили доступу до освіти та культури. На основі цього комісія рекомендувала урядові негайно скасувати цензурні обмеження, зазначивши у висновках на тому, що «малоросійське» населення повинно так само як і «великоросійське» вільно послуговуватися своєю рідною мовою [6, с. 2–3].

Варто зазначити, що українська інтелігенція пильно стежила за діяльністю цієї комісії. Зокрема, публічні заклики до скасування дискримінаційних заборон лунали від таких діячів, як С. Русова [39], В. Леонтович [25], В. Науменко [41], Важливим кроком став візит до голови

Комітету міністрів С. Вітте української делегації у складі І. Шрага, О. Косач, М. Дмитрієва та В. Науменка, що відбувалася в лютому 1905 р. Під час зустрічі високопосадовець пообіцяв, що заборони що стосувалися українського слова «будуть зняті найближчим часом» [30, с. 74].

Значний вплив на пом'якшення національної політики справила революція 1905–1907 рр., безпосереднім наслідком якої став жовтневий маніфест Миколи II. Цим документом, зокрема, декларувалося проголошення свободи слова [7, с. 1]. Однак, реальне правове підґрунтя для легалізації українського друку з'явилося лише 24 листопада 1905 р. із затвердженням урядом «Тимчасових правил про періодичні видання». Цей документ ліквідував попередню цензуру, проте, запровадив нові вимоги. Відтепер, видавці мусили отримувати дозволи на видання від місцевих губернаторів. Також посилювалася відповідальність за випуск видань без зазначення адреси друкарні чи прізвища видавця. За порушення цих норм передбачався штраф у розмірі 300 рублів. Окрім того, категорично заборонялося публікувати будь-які матеріали із закликами до страйків чи протестів [17, с. 837–839].

Попри декларативні зміни, уряд прагнув зберегти контроль за пресою. Свідченням цього став циркуляр Міністерства внутрішніх справ, адресований губернаторам. В документі містилася вимога посилити нагляд за роботою редакційних колективів, а в разі виявлення протиправних дій – невідкладно ініціювати найсуворіші перевірки щодо порушників [51, с. 160–161]. Тоді ж українські інтелектуали докладали зусиль для легалізації національної преси та видання на Правобережжі перших українських газет. Однак, російська адміністрація продовжувала блокувати ініціативи видавців. Так, 30 листопада 1905 р. київський губернатор відхилив прохання С. Єфремова та Є Чикаленка про заснування газети «Громадське слово» і журналу «Нове життя». Формальною причиною стала нібито невідповідність програми зазначених видань чинним вимогам. Наступну спробу заснувати україномовний

друкований орган здійснив В. Леонтович [12, с. 193–194], якому все ж вдалося отримати дозвіл на видання газети «Громадська думка», перший номер якої вийшов друком 31 грудня 1905 р. [19, с. 133].

Попри офіційну легалізацію, українська преса залишалася під жорстким контролем місцевої адміністрації та жандармерії. Яскравим свідченням цього стала конфіскація першого номера газети «Громадська думка» співробітниками київського губерньського жандармського управління [37, с. 1]. Репресії зачепили і редакційний колектив. Так, наприкінці грудня 1905 р. було ув'язнено члена редколегії С. Єфремова, якого звинуватили у шкідливій національно-політичній діяльності [42, с. 15]. Редакція газети виступила з різкою критикою дій влади, кваліфікувавши їх як продовження репресивної політики самодержавства. Автори видання наголосили, що дії російських чиновників стали доказом того, що навіть після проголошення свобод та інших декларацій царизм не відмовився від стратегії стримування українського національного руху [23, с. 1].

Автори «Громадської думки» акцентували на непослідовності урядових поступок. Попри дозвіл на видання періодичних органів, обмеження 1876 р. продовжували діяти у сфері книговидавання. Публіцисти зазначали, що для друкування будь-яких україномовних праць (зокрема дитячої, наукової літератури та перекладів) представники російської влади вимагали спеціальної санкції петербурзької цензури. Такі дії чиновників журналісти кваліфікували як «дискримінацію» та «величезну кривду», завдану українському народу імперською політикою [20, с. 1; 21, с. 1].

Аналізуючи запровадження «Тимчасових правил», якими регламентували видавничу сферу, українські публіцисти викривали популізм російський урядовців, які попри обіцянки та гарантії свободи слова, впроваджували механізми тотального поліцейського контролю за редакційними колективами різних національних видань. Автори застерігали,

що зазначений документ надавав жандармським чиновникам можливість покарати будь-якого видавця чи редактора за цілком суб'єктивними звинуваченнями у «тенденційності», чи «шкідливому напрямі» публікацій [13, с. 2]. На кричущій невідповідності реальної політики деклараціям царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. акцентував Ф. Матушевський. Зокрема, він на шпальтах «Громадської думки» піддав гострій критиці дії російської влади, засудив незаконні вилучення газетних матеріалів та безпідставні арешти членів редколегії [26, с. 1]. Також на сторінках газети висловлювали обурення тим, що бюрократичний апарат ігнорував царський указ, намагаючись віднайти «нові форми» для стримування українського руху [16, с. 2].

Критикуючи антиукраїнський курс російського уряду, видавці газети закликали поневолені народи консолідуватися у спільній боротьбі проти «важкого ярма» самодержавства, наголошуючи при цьому, що об'єктом дискримінаційної та русифікаторської політики ставали не лише українці, а й представники польського та єврейського етносів [14, с. 2].

Висновки. Встановлено, що на початку ХХ ст. стратегія російського уряду, спрямована на денаціоналізацію та русифікацію українського населення Правобережної України, зіштовхнулася із потужним опором української інтелігенції. Гострі дискусії з цього питання відбувалися у публічній площині, де розгорнулася полеміка між прихильниками самодержавства, які заперечували існування української мови та її окремішність, та представниками українського руху, які зазначали на необхідності скасування існуючих дискримінаційних заборон. Підтримали українців члени Імператорської академії наук, які визнали шкідливість цензурних обмежень для культурно-освітнього розвитку українського населення.

З'ясовано, що під впливом революційних подій 1905–1907 рр. відбулася лібералізація національної політики, що формально відкрило шлях для

становлення української національної періодики. Однак, зазначені послаблення мали обмежений характер. Скасувавши попередню цензуру, влада запровадила жорстку систему адміністративно-поліцейського нагляду, яка дозволяла губернаторам блокувати видання, накладати штрафи на редколегії, арештовувати журналістів та редакторів. Відтак, попри офіційні декларації та проголошення маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободи слова та друку, імперська політика щодо українського друкованого слова продовжувала бути дискримінаційною. Зокрема, цензурні обмеження залишалися чинними у сфері книговидавництва.

Список використаних джерел

1. Staliūnas D. The Identification of Subjects according to Nationality: In the Western Region of the Russian Empire in 1905–1915. *Ab Imperio*. 2020. № 3. S. 33–68. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2020.0056>
2. Spectator На пути освобождения. *Украинский вестник*. 1906. №1. С. 54–61.
3. Spectator. З російської України. *Літературно-науковий вісник*. 1900. Т 10. кн. 6. С.145–168.
4. Воробей П.І. З історії української преси в Росії (1905–1914 рр.) *Український історичний журнал*. 1971. №10. С. 48–56.
5. Воробей П.І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення Першої російської революції 1905 р. *Український історичний журнал*. 1966. №1. С. 26–34.
6. Вступительная статья. *Об отмене стеснений малорусскаго печатного слова*. Санкт-Петербург. 1905. С. 1–3.
7. Высочайший Манифест. *Вести Санкт-Петербургского градоначальника*. 1905. 18 октября. №221. С. 1.
8. Гирич І. Київ в українській історії: Києвознавчі статті. Науково-

документальне видання. Київ : Смолоскип, 2011. 304 с.

9. Гирич І. Київ у переддень змагань за українську державу (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Кліо, 2025. 320 с.
10. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст. Культурологічний есей. Київ: Пенмен, 2017. 782 с.
11. Грушевський М. Позорной памяти... *Украинский вестник*. 1906. №1. С. 39–41.
12. Животко А. Історія української преси / упорядн. – М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
13. З газет і журналів. *Громадська думка*. 1906. 15 лютого. №34. С. 2.
14. З газет та журналів. *Громадська думка*. 1906. 1 січня. №2. С. 2.
15. З газет та журналів. *Громадська думка*. 1906. 23 березня. №67. С. 2.
16. З газет та журналів. *Громадська думка*. 1906. 24 лютого. №43. С. 2.
17. Именной высочайший указ о временных правилах о повременных изданиях. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье*. Т. XXV. 1905. С. 837–839.
18. Іванов С.Ю. Правовий статус національних меншин на території України у XIX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (99). С. 49–57. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.04>
19. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816–1916 рр. Харків: Державне видавництво України, 1930. 288 с.
20. Київ, 11 січня. *Громадська думка*. 1906. 11 січня. №9. С. 1.
21. Київ, 22 січня. *Громадська думка*. 1906. 22 лютого. №41. С. 1.
22. Кревецкий І. Український видавничий рух у 1903 р. *Літературно-науковий вісник*. 1904. Т. 25. Кн. 3. С. 121–133.
23. Левицький М, Київ, 4-го січня. *Громадська думка*. 1906. 4 січня. №4. С. 1.

24. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859 – 1865 гг. Санкт-Петербург, 1904. 540 с.
25. Леонтович В. Київ, 10 березня. *Громадська думка*. 1906. 10 березня. №56. С. 1.
26. Матушевський Ф. Київ, 18 січня. *Громадська думка*. 1906. 18 січня. №15. С. 1.
27. Мелекесцев К., Темірова Н. Політика зросійщення України та інших європейських територій Російської імперії: порівняльний аналіз. *Емінак*. 2022. № 2(38). С. 43–57. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).580](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).580)
28. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев: Laurus, 2013. 416 с.
29. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
30. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Монография. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003. 288 с.
31. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 189 с.
32. Науменко В. Решен ли проф. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? *Киевская старина*. Т. 68. Кн. 1. Январь. 1900. С. 125–155.
33. Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / Котигоренко В.О., Калакура О.Я., Ковач Л.Л. та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.
34. Национальное движение после 1904 г. *Украинский вопрос. Издание редакции журнала «Украинская жизнь»*. Москва, 1914. С. 48–60.
35. О Киевском археологическом съезде. *Вестник Европы*. 1900. Т. 1. С. 406–416.

36. Письмо В. Леонтовича к Д.Л. Мордовцеву. *Об отмене стеснений малорусскаго печатного слова*. Санкт-Петербург, 1905. С. 83–85.
37. Про конфіскацію 1-го номеру газети. *Громадська думка*. 1906. 1 січня. №2. С. 1.
38. Редакційна публікація. *Новое время*. 1900. №8895. С. 2.
39. Русова С. О. необходимости малорусских книг для поднятия умственного развития малорусскаго народа. *Об отмене стеснений малорусскаго языка*. Санкт-Петербург, 1905. С. 46–52.
40. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків–Київ: Державне видавництво України, 1930. 415 с.
41. Сообщение В.П. Науменка. *Об отмене стеснений малорусскаго печатного слова*. Санкт-Петербург, 1905. С. 80–82.
42. Старовойтенко І., Горбач Ю., Кузьменко Л. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета (1905–1906 рр.). Анотований системний покажчик. Київ: Темпора, 2011. 454 с.
43. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): В 3 ч. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. г. Сарбей. Київ, 1999. Ч. 1. 205 с.
44. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): В 3 ч. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. г. Сарбей. Київ, 1999. Ч. 2. 487 с.
45. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): В 3 ч. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. г. Сарбей. Київ, 1999. Ч. 3. 276 с.
46. Флоринский Т. Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности. *Киевлянин*. 1899. 1 октября. №272. С. 2.
47. Чупрінова Н.Ю., Севрук І.І., Соколовська Ю.В. Політика

Російської імперії та СРСР щодо України як передумова війни ХХІ століття. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2025. Том 36 (75) № 3. С. 186–193. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.27>

48. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина. ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 1997. 92 с.

49. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ–початок ХХ ст.): монографія. Київ, 2005. 616 с.

50. Щербак Н.О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2006. 503 с.

51. Яцкова А.П. Основные Государственные Законы Российской империи 23 апреля 1906 г. – первая российская конституция: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 217 с.